

THEOLOGIA PRACTICA

Bokor-Imreh Huba^{*}

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

Paraliturgikus elemek a Sepsi Református Egyházmegye temetési szertartásaiban^{**}

Bevezetés

Rögtön az elején fontos tisztáznom, hogy nem végeztem kutatást a Sepsi Református Egyházmegye összes gyülekezetében. Mindössze a következő hét gyülekezetben jártam: Sepsiszentgyörgy II. – Szemerjai Református Egyházközség, Árkosi Református Egyházközség, Lisznyói Református Egyházközség, Illyefalvi Református Egyházközség, Étfalvazoltáni Református Egyházközség, Erőrdi Református Egyházközség és Mikóújfalusi Református Egyházközség. Erre a leszűkítésre azért volt szükség, mivel a sepsi egyházmegye minden egyes gyülekezetében összegyűjtött adatokat lehetetlen feldolgozni egy behatárolt terjedelmű dolgozatban. A felsorolt gyülekezetekre viszont nem véletlenszerűen esett a választás, hanem olyan gyülekezeteket választottam ki, amelyek reprezentatív módon tükrözik az egyházmegye temetési szertartásaiban fellelhető paraliturgikus elemeket, hogy bizonyos mértékben az egész egyházmegyére nézve tudjak következtetéseket levonni. Ennek megfelelően választottam egy városi gyülekezetet (Szemerja), két városhoz közel eső falusi egyházközséget (Árkos és Illyefalva), egy olyan gyülekezetet, ahol a lelkipásztor több mint 40 éve szolgál, (Étfalvazoltán), egy várostól távolabb eső gyülekezetet (Lisznyó), egy szórványgyülekezetet (Erőrd) és egy várostól legtávolabb eső egyházközséget (Mikóújfalu). Ha térképen nézzük ezeknek a gyülekezeteknek az elhelyezkedését, rögtön észrevehetjük, hogy kiadják az egyházmegye határait, s így változatos és bizonyos mértékben átfogó képet nyújtanak az egyházmegye temetkezési szokásairól.

Dolgozatomban elsősorban azokat a szokásokat, gyakorlatokat ismertetem és elemzem, amelyek nem tartoznak az Erdélyi Református Egyházkerületben hasz-

^{*} Bokor-Imreh Huba (Sepsiszentgyörgy, 2001) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet elsőéves magiszteri hallgatója. Középiskolai tanulmányait a sepsiszentgyörgyi Mikes Kelemen Elméleti Líceumban végezte (2016–2020). A 2022/2023-as tanévben Erasmus+ cserediákként tanult egy félévet a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán. E-mail cím: bokorhuba7@gmail.com.

^{**} Az itt közölt írás a 2024-ben megvédett licenciátusi szakdolgozatom módosított változata.

nált ágendás könyv¹ temetési liturgiájába, de egy közösség gyakorolja azokat a temetés előtt, alatt vagy után. Az adatok gyűjtése egy általam készített kérdőív alapján történt.

Ebben a munkában válaszokat keresek a temetéssel kapcsolatban felmerülő elméleti kérdésekre. Érdekel a temetés istentiszteleti jellege, a temetési szertartás történelmi alakulása, valamint szeretetszolgálati jellege, választ keresek arra, hogy melyek pontosan a paraliturgikus elemek, és miért fontosak, hogy a gyülekezetekben gyűjtött adatokat mindezek fényében elemezzem. Próbálok választ adni arra a kérdésre, hogy milyen összefüggés van a paraliturgikus elemek és a lelkigondozás, a közösség formálása és a halálhoz való helyes viszonyulás között. Végül az igehirdetés fontosságát vizsgálom meg a helyes, Isten akarata szerinti gyakorlatok kialakításában.

1. Istentisztelet-e a temetés?

Miért nevezhető istentiszteletnek a temetési szolgálatunk? Ezt az alapvető kérdést fontos újra meg újra körbejárni és tisztázni. Legegyszerűbb az volna, ha a Szentírás adna eligazítást arról, hogy milyennek kell lennie egy temetésnek. Bár több helyen is van szó benne temetésről, erre vonatkozó konkrét leírást vagy utasítást nem találunk az első keresztyének temetési szokásait illetőleg sem. Péntek Árpád szerint ez azért van, mert „az őskeresztyén gyülekezet számára a temetés nem volt kázus”.² Az első keresztyének minden héten Jézus Krisztus feltámadását ünnepelték, gondolkodásuk eszkatologikus volt, ezért a „feltámadás hirdetése nem volt számukra szokatlan és kivételes alkalom”.³ Majd csak miután halványulni kezdett az eszkatologikus gondolkodás, akkor vált a temetés is kazuáliává, elvontabbá. Ezért szükséges tehát feltennünk a kérdést: hogyan illeszkedik bele a keresztyén temetési szolgálat az ígéről szóló bizonyosságtételbe?⁴

1.1. Az istentisztelet okai

Kádár Ferenc szerint az istentiszteletnek három oka van. Először is az istentisztelet Isten akarata, ez az alapja mindennek.⁵ Isten teremői akarata, hogy az ember kapcsolatban legyen vele.⁶ Ő ennek ad kifejezést, amikor népét az ő szol-

¹ *A Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása*. Összeállította a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának Liturgiai Bizottsága D. Dr. Csiha Kálmán püspök elnökle alatt. Budapest 1997. Magyar Református Egyházat Tanácskozó Zsinata, Kolozsvár 2019, 109–114.

² Péntek Árpád: A temetési igehirdetés elvi szempontjai. In: *Református Szemle*, 65. (1972/1–2), (78–85) 80.

³ Uo.

⁴ Uo.

⁵ Kádár Ferenc: *Liturgia*. Hernád Kiadó, Sárospatak 2013, 16.

⁶ Uo.

gálatára hívja ki Egyiptomból (2Móz 3,12). Jézus pedig azt mondja, hogy az Atya olyan „imádókat keres”, akik „lélekben és igazságban imádják” őt (Jn 4,23–24). Tehát Isten keres és hív, az ő akaratából jön létre a találkozás az istentiszteleten. Sőt ő határozza meg annak részleteit, mind az ószövetségi törvényekben, mind a Hegyi Beszédben.⁷

Másodszor, az istentisztelet az ember szüksége, mert Isten mindig odafigyel az ember szükségére (ld. Mt 6,32).⁸ A Szentírás számos helyen juttatja kifejezésre az emberi vágyat, hogy közösségben legyen Istennel, gondoljunk a Zsolt 42,2–3-ra vagy a sok beteg és szenvedő emberre, akik Jézushoz vágyakoztak (pl. Mk 1,40), vagy az etióp kincstárnokra, aki teljes szívéből keresve Istent, mindent megtett azért, hogy találkozhasson vele (ApCsel 8,26–40). De a mai világban is fellelhető ez a vágyakozás. Hafenscher Károly *éhsége*nek nevezi ezeket a vágyakozásokat, és három ilyen éhséget állapít meg: éhség a transzcendens iránt, éhség a misztikára és éhség a közösségre.⁹ Röviden összefoglalva a megállapításait, arra a következtetésre jut, hogy bár a felvilágosodás és a racionalizmus rengeteg változást, illetve fejlődést hozott, ezek többet ártottak az emberiségnek, mint használtak. Amikor csak a kézzelfogható számít, az ember elszakad azoktól, amik „odafennvalók” (Kol 3,2). Amikor az ember azt gondolja, hogy mindenért ő a felelős, és mindent egymaga akar irányítani, végül kiég, és vágyakozni kezd arra, ami tőle független. Amikor meghirdeti a testvériség eszméjét, a technikai fejlődés következtében inkább elmagányosodik, és a közösségek felbomlanak, atomizálódnak.¹⁰ Ezek a negatív következmények pedig erőteljes vágyakozást lobbantanak lángra a transzcendens, a misztika és a valódi közösség iránt, amelyben jelentős szerepe van az Istenre mutató és a közösségben megvalósuló keresztyén istentiszteletnek és liturgiának.¹¹

Az istentisztelet harmadik oka: a gyülekezet léte. Ugyanis Isten közösségre vonatkozó akarata és az ember szüksége a gyülekezeti közösségben talál egymásra.¹² A gyülekezetnek, az Isten köré gyűlt közösségnek önmagában is vonzó ereje van, amint erről a 122. zsoltár vagy az ApCsel 2,42–47 is tanúskodik, és Isten akarata, hogy a keresztyén gyülekezet eszközzé váljon a hozzá vezető úton.¹³

⁷ Kádár Ferenc: *i. m.* 16.

⁸ Uo. 17.

⁹ Hafenscher Károly: *Liturgia*. Luther Kiadó, Budapest 2010, 20–22.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Kádár Ferenc: *i. m.* 17.

¹³ Uo. 17–18.

Ezek az okok érvényesek a temetésre is. Isten akarata nem változik, bármilyen életesemény is következze be, nem zárkózik el tőlünk. Ennek adta példáját Jézus is, aki nem zárkózott el a gyászolóktól, hanem segített rajtuk, és megmutatta hatalmát a halál felett (ld. Lk 7,11–17; Lk 8,40–56; Jn 11,1–44). A második ok, az ember szüksége szinte sehol és semmikor nem fejeződik ki jobban, mint a temetés alkalmával. A gyász fájdalmában és az elmúlás okozta félelemben az ember szükségét érzi, hogy találkozzék és közösségben legyen teremtő Urával.

„A gyászban nincs vigasztalás, csak egyetlenegy: ha valaki az elvett életét visszaadná. Ezt jelenti Jézus Krisztus, amikor saját feltámadásának erejét biztosítja a meghaltaknak. Ezt akarja ő hirdettetni a koporsónál [...]”¹⁴

Végül pedig a gyülekezet, amelyben az ember szüksége találkozik Isten akaratával, elengedhetetlen a temetés alkalmával. Szükséges, hogy a gyülekezet segítséget nyújtson a gyászolóknak a veszteség elhordozásában. Ennek pedig Jób könyve nyújtja a legjobb módját: együtt sírni és együtt ülni a hamuban,¹⁵ amire Pál apostol is buzdított: „sírjatok a sírókkal” (Róm 12,15). Emellett egy valóban átkaroló, megbízható és segítő közösség mágnesként vonzza magához a segítséget szoruló embereket, és így a keresztyén gyülekezet valóban Isten eszközévé válhat.

1.2. Az istentisztelet célja

Az istentiszteletnek kettős célja van: *Isten dicsőítése és a gyülekezet épülése*.¹⁶ Az ember Isten dicsőítésében éri el élete legfőbb célját.¹⁷ Kálvin egyenesen semmit erőnek nevezett minden olyan istentiszteleti cselekményt, amely nem ezt a célt szolgálja.¹⁸ Ennek értelmében az istentisztelet alatt nem történhet olyan cselekmény, amely önmagáért van. Mindennek e cél érdekében kell történnie. Ugyanez érvényes a temetési istentiszteletre is. „A temetési szertartás lényege, célja [...] Isten dicsőítése, az ő hatalmának és kegyelmének hirdetése.”¹⁹ A másik cél a gyülekezet épülése, amely tulajdonképpen szintén Isten dicsőítése, ez azonban a di-

¹⁴ Kozma Tibor: A temetési istentisztelet gyülekezeti jellege. In: *Református Szemle*, 53. (1960/4), (274–278) 274.

¹⁵ Gónczy Lajos: A búcsúztató. In: *Református Szemle*, 53. (1960/4), (279–288) 283.

¹⁶ Kádár Ferenc: *i. m.* 18. Ld. még: Kozma Zsolt: *Liturgia*. Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Református Fakultása, Kolozsvár 2000, 11.

¹⁷ Pásztor János: *Liturgia*. Selye János Egyetem Református Teológiai Kara, Komárom 2005, 64.

¹⁸ Kádár Ferenc: *i. m.* 18.

¹⁹ Némethy Sándor: Az Ige teológiája alapján álló temetési igehirdetés. In: *Református Szemle*, 53. (1960/4), (268–273) 270.

csőítés emberi oldala. Ilyen értelemben nevezi Kádár Ferenc az istentisztelet célját „kettős-egy cél”-nak,²⁰ és ő mutat rá arra, hogy a gyülekezet épülése mint az istentisztelet célja már az első keresztyének számára is alapvető igazság volt (1Kor 14,26). Emellett azt is hangsúlyozza, hogy ez nemcsak az egyének épülését jelenti, hanem az egész gyülekezetét mint közösséget.²¹ Temetés esetében különösen hangsúlyos a gyülekezet építése, ugyanis a gyászoló gyülekezeti tagokat olyan súlyos veszteség érheti szerettük elvesztésével, hogy akár a hitük is meg-
inoghat. Ilyenkor kulcsfontosságú az istentisztelet gyülekezetépítő célja, vagyis az, hogy a hitükben meggyengült tagok újra szilárd talajra leljenek a gyülekezet közösségében.

„Ha a gyülekezet minden istentisztelete önmaga építése, úgy a temetési istentisztelet is önmaga felépítése a gyászolók bevonásával, azzal, hogy a Krisztussal való közösséget létrehozni vagy megerősíteni igyekszik.”²²

Mindezekből az következik, hogy ha az istentisztelet során valóban Isten dicsőítése és a gyülekezet épülése történik, az ember gyógyul. Emellett foglal állást Pásztor János is. Jézus Krisztus betöltötte a maga szolgálatát a földön, teljesítette az Atya akaratát, megdicsőítve őt (ld. Jn 17,4), és éppen ezáltal lett az emberek Megváltója.²³ Isten dicsőségét tehát nem az ember pusztulása szolgálja, hanem az ember üdvössége.²⁴ Következésképp, ahol Istent dicsőítik, ott az ember szabadulása, megváltása és gyógyulása következik be.²⁵ Pásztor János szerint ez nem célja az istentiszteletnek, de szükségszerű velejárója, és Jézus ezt akarta kifejezni szombatnapi gyógyításaival is.²⁶ „Minél teljesebben egyesülünk Krisztussal Isten dicsőítésében, annál inkább gyógyul az életünk.”²⁷ Hasonlóan gondolkodik Lőrincz József Tibor is, aki ezt írja a temetési istentisztelet céljáról:

„A temetési szolgálat célja az, hogy az élők, elsősorban a gyászolók az igehirdetés által olyan biztatást nyerjenek, amely eligazítja őket életük további szakaszában, amit már meghalt szerettük nélkül kell folytatniuk. A temetési szolgálat célja a gyászolók vigasztalása [...]”²⁸

²⁰ Kádár Ferenc: *i. m.* 19.

²¹ Uo.

²² Kozma Tibor: *i. m.* 275.

²³ Pásztor János: *i. m.* 66.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Lőrincz József Tibor: A temetési szolgálat kérdései. In: *Református Szemle*, 90. (1997/3), (225–230) 225.

Tehát az ige hirdetése által a temetés az Istenre néz, őt dicsőíti, ezáltal pedig épül a gyülekezet, s így lehetővé válik a gyógyulás is, különösen a veszteség által lesújtottak számára.

1.3. *Az istentisztelet titka*

Ebben a folyamatban kulcsfontosságú szerepet játszik az igehirdetés. Ez biztosítja a „temetési szertartásnak az istentiszteleti, azaz Istent dicsőítő jellegét”.²⁹ „Ezért a temetési istentisztelet lényege Isten ígéjének a Szentírás alapján való hirdetése.”³⁰ Ezt erősíti meg Nagy Lajos, aki szerint a temetés istentiszteleti jellegét a középpontjában álló igehirdetésnek kell biztosítania.³¹ Ezt Péntek Árpád ekként fogalmazza meg: a halál alkalmat biztosít Jézusnak, hogy szóljon hozzánk.³²

Kádár Ferenc még ennél is többről ír, amikor az istentisztelet lényegét tárgyalja, és négy pontot sorol fel: az istentisztelet bekapcsolódás; az istentisztelet találkozás; az istentisztelet Isten cselekedete és az ember cselekedete; az istentisztelet participáció.³³ A bekapcsolódás azt jelenti, hogy a keresztyén gyülekezet bekapcsolódik Isten dicsőítésének és szolgálatának univerzális szent folyamatába.³⁴ A hit látása szerint a találkozás olyan valóságos és személyes kapcsolatba kerülés Jézus Krisztussal, amilyenről ő maga beszél a Mt 18,20-ban („Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük.”), ez pedig a gyülekezet részéről is valóságos és személyes jelenlétet feltételez.³⁵ Az istentisztelet kezdeményezője maga Isten, az ember pedig méltóképpen előkészül erre a találkozásra, s így lesz az istentisztelet Isten cselekvése és ember cselekvése.³⁶ A latin *participatio* pedig olyan közösségre utal, amelynek tagjai részesek, résztvevők, teljes jogú tagok, egyenlők egymás között, és egyformán részesednek, legfennebb csak funkcionális dolgokban különbözhetnek.³⁷

Ez a négy pont határozza meg az istentisztelet titkát, és mind a négy fontos a temetés szempontjából is. Legyen szó bármilyen jellegű istentiszteletről – jelen esetben a temetésről –, a gyülekezet bekapcsolódik Isten univerzális dicsőítésébe és szolgálatába.

²⁹ Némethy Sándor: *i. m.* 271.

³⁰ Uo.

³¹ Nagy Lajos: Útkeresés a temetési szolgálatban. In: *Református Szemle*, 64. (1971/5–6), (458–461) 458.

³² Péntek Árpád: Temetési igehirdetésünk tartalma. In: *Református Szemle*, LI. (1959/8), (228–235) 231.

³³ Kádár Ferenc: *i. m.* 13–16.

³⁴ Uo. 13.

³⁵ Uo. 14.

³⁶ Uo. 14–15.

³⁷ Uo. 15–16.

A temetés alkalmával elengedhetetlen, hogy a gyülekezet is valóságosan és személyesen találkozzék a valóságosan és személyesen jelen lévő Jézus Krisztussal, vagyis tudatában legyen annak, hogy kivel találkozik. Ehhez pedig az kapcsolódik szorosan, hogy az embernek válaszolnia, cselekednie kell Isten közösséget létrehívó akaratára. Isten cselekvése és az ember cselekvése nem egyenrangú, de nem is az akció–reakció ellentétpárral lehet a legtalálóbban kifejezni, hanem inkább a szent társalgás, a megszólítás és válaszadás hasonlatával.³⁸ Ilyen értelemben tehát a temetési liturgiában jelen lévő imádság, éneklés és hitvallás aktív válaszadás Istennek. De Isten megszólítására ugyanilyen válaszadás a gyászolók iránti szeretetszolgálat is. Végül pedig a participáció mint a koinónia nagyon szépen kifejezi a temetési istentisztelet jellegét. Ugyanis az a keresztyén gyülekezet, amelyik együtt részesedik az áldásokban és a kegyelmi ajándékokban, most gyászoló társai szenvedésében is részesedik („Mindig szeret a barát, de testvérré a nyomorúságban válik.” Péld 17,17). Egymás terhét hordozva töltik be Krisztus törvényét (Gal 6,2).

E fejez végén elmondhatjuk, hogy a temetés teljesen beleilleszkedik az ígérő szülő bizonyágtétel szolgálatába, sőt a keresztyén gyülekezet számára az egyik legfontosabb pillanat, hogy kifejezésre juttassa és megmutassa győzedelmes hitét az egész világ előtt. Ezzel kapcsolatban lényegre törőnek és nagyon szépnek találom a Howard L. Rice és James C. Huffstutler amerikai szerzőpáros szóhasználatát a temetési szolgálat megnevezésére: „a feltámadás tanúságtételének szolgálata”.³⁹ Ez a meghatározás megfelel az istentiszteletről alkotott elméleteknek is. Azonban nagyon fontos, hogy ne csak magáról a rendtartás által meghatározott temetési istentiszteletről beszéljünk. Bár ez áll a központban, körülötte rengeteg olyan szokás van gyakorlatban, ami nagyon fontos szerepet játszik a temetés során, s amikor a temetésről beszélünk, elengedhetetlenül szólnunk kell ezekről is. Ugyanis e szokások és gyakorlatok közül több is hozzájárul az *élet istentiszteletéhez*. Minél jobban egybeesik a kultikus cselekményekben végbemenő istentisztelet az élet istentiszteletével, annál inkább beszélhetünk istentiszteletről.⁴⁰ Erről lesz szó a következőkben.

2. Paraliturgikus elemek

Paraliturgikus elemeken azokat az eseményhez (jelen esetben a temetéshez) kapcsolt szokásokat, hagyományokat, gyakorlatokat értem, amelyek nem tartoznak bele a Romániai Református Egyház istentiszteleti rendtartásába, viszont egy

³⁸ Kádár Ferenc: *i. m.* 15.

³⁹ Rice, Howard L. – Huffstutler, James C.: *Reformed Worship*. Geneva Press, Louisville, Kentucky 2001, 167.

⁴⁰ Kozma Zsolt: *i. m.* 5.

közösség gyakorolja azokat az esemény előtt, közben vagy utána. A 2019-ben kiadott istentiszteleti rendtartás szerint⁴¹ a temetés két részből áll: kezdődik a családi háznál vagy a ravatalozó háznál, és befejeződik a sírnál az elhantolás után. Két helyszínen, illetve a két rész között értelemszerűen megtörténik a temető és a sírhely felé való vonulás, de erre az ágendáskönyv már nem tér ki. Azonban a halál beálltától a temetési szertartás kezdetéig napok telnek el. Ilyenkor a családnak sok rendeznivalója van az elhunytat és a temetést illetően, így érthető, hogy ezekkel kapcsolatban szokások alakultak ki, mint ahogyan a halottasháztól a sírig tartó utat is szokások határozzák meg. A temetést követően pedig szintén különböző gyakorlatok hivatottak segíteni a hozzátartozókat a gyászuk feldolgozásában.

Ezeket a hagyományokat, gyakorlatokat azért is érdekes és érdemes kutatni, mert nem állnak közvetlenül az egyház igazgatása alatt, hanem viszonylag szabadon alakulnak ki, és viszonylag szabadon gyakorolják őket a közösségben, a gyülekezetben. Hogy ezek a gyakorlatok helyesek-e vagy sem, az függ a lelkipásztorok hozzáállásától, az igehirdetés minőségétől és a gyülekezet (ön)tudatosságától, ugyanis nem mind negatív és teológiaiilag helytelen szokások. Sok van közöttük, amely helyes és fontos teológiai szempontból is. Legtöbbjük ugyanis – legalábbis azok közül, amelyeket sikerült dokumentálnom – a szeretetszolgálat megnyilvánulásai. Ez pedig nagyon fontos a keresztyén istentisztelet szempontjából, mert amint Pásztor János írja:

„[...] az Isten szavára-tettére a válasznak is a szó és a tett egységében kell végbe-mennie. [...] Az élet teljes istentiszteletében [...] központi helye van a tettekkel való szolgálatnak, a diakóniának is.”⁴²

Ugyanis Pásztor János szerint „ezek mérik a templomi liturgia hitelességét”.⁴³ Ennek értelmében paraliturgikus elemek nélkül az istentiszteletünk hiteltelen lenne, halott lenne önmagában (ld. Jak 2,17). A 2Móz 7,16-ból⁴⁴ azt a következtetést vonhatjuk le, hogy már az Ószövetségben sem volt elválasztható az istentisztelet az élettől, a diakóniától, ugyanis Isten arra hívja népét, hogy egész életével szolgáljon neki a pusztában.⁴⁵ Az ApCsel 2,46–47 szerint pedig a családi házakban, otthonokban tartott istentisztelet az egész élet istentiszteletét

⁴¹ Ld. *A Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása*, 109–114.

⁴² Pásztor János: *i. m.* 15–16.

⁴³ Uo. 67.

⁴⁴ „Ezt mondd neki: Az ÚR, a héberek Istene küldött engem hozzád ezzel az üzenettel: Bocsásd el népem, hogy áldozattal szolgáljanak nekem a pusztában! – de te nem hallgattál rám mindeddig.”

⁴⁵ Pásztor János: *i. m.* 10.

fejezte ki.⁴⁶ Úgy gondolom tehát, hogy a keresztyén gyülekezetben jelen kell lenniük a hittel megegyező, teológiaiilag is helyes liturgián, rendtartáson kívüli gyakorlatoknak, mert ezek segítenek a hit tettekben való megélésében és az érzelmeik kifejezésében.

Azonban a formák, a rítusok nemcsak az ember érzelmeinek a kifejezését segítik, hanem egyúttal fegyelmeznek is: keretben tartják a gyász folyamatát, és nem engedik, hogy az elfajuljon.⁴⁷ Tehát fontos lelkigondozói szerepük is van. A halál beálltától a temetés napjáig a gyászolónak nem kell egyedül lennie azzal a számára most még felfoghatatlan gondolattal és azzal a fájdalommal, hogy hozzátartozója többé nincs, hogy megszakadt a kapcsolat vele, mert „a szomszédok, rokonok, barátok a virrasztóban együtt maradnak a családdal, és így lelki közösséget vállalnak a szenvedőkkel”.⁴⁸ A temetést követően ugyanígy lehet segítség az elhunyt hozzátartozói számára a halotti tor, a gyászukat jelző gyászruha viselete, a rendszeres megemlékezések és imádkozások a templomban stb. Mindezekben kulcsszerepet játszik a közösség, a gyülekezet, amely nélkül ezek a gyakorlatok, szokások értelmetlenek lennének. „A gyülekezet testvéri átkarolásában érzik meg a gyászolók Krisztus életet támasztó ölelését.”⁴⁹

Azonban nagyon fontos, hogy ezek a szokások egyezzenek a keresztyén hittel, hogy teológiaiilag is helyesek legyenek. Egy amerikai szerzőpáros véleménye szerint a lelkipásztornak segítő, hasznos gyakorlatokat kell kimunkálnia a gyülekezetben a temetéssel kapcsolatban, nem pedig megerősítenie az elavult és megöröklött elvárásokat.⁵⁰ Én viszont csak abban az esetben értek egyet ezzel a véleménnyel, ha olyan szokások elhagyásáról van szó, amelyek ellenkeznek a hittel. Sőt, még azokkal is felelősségteljesen kell bánni. Mezey Tibor azt jegyzi meg egy rövid cikkében, hogy sok szokás, például a pénz, az élelem vagy a rög bedobása a sírba pogány eredetű ugyan, de az emberek nem tudatosan művelik ezeket.⁵¹ Véleménye szerint ezek a szokások

„annyira mélyen gyökereznek a hívő lelkében, s annyira részei a helynek, hogy a gyülekezet lelkipásztora felelősséggel tartozik ezekért a szokásokért. Nem sza-

⁴⁶ Pásztor János: *i. m.* 43. Ld. „Mindennap állhatatosan, egy szívvel, egy lélekkel voltak a templomban, és amikor házanként megtörték a kenyeret, örömmel és tiszta szívvel részesültek az ételben; dicsérték Istent, és kedvelte őket az egész nép.”

⁴⁷ Bodó Sára: *Gyászidőben. A gyászolók lelkigondozásának lehetőségei.* Kálvin Kiadó, Budapest 2016, 40.

⁴⁸ Lőrincz József Tibor: *i. m.* 226.

⁴⁹ Kozma Tibor: *i. m.* 278.

⁵⁰ Rice, Howard L. – Huffstutler, James C.: *i. m.* 169.

⁵¹ Mezey Tibor: Istentiszteleti rend és szokások. In: *Református Szemle*, 70. (1977/5–6), (477–479) 479.

bad elmulasztania a módszeres felkutatást. Időt kell szakítania a jellegzetességek megértésére. A tiszta népi szokások ápolója és megőrzője kell legyen. A giccsel és a tiszta igehirdetésre károssal szemben kell állnia.”⁵²

Tehát a lelkipásztornak kellő érzékenységgel kell kezelnie a helyzetet. Viszont ugyanígy fontos a gyülekezet hozzájárulása is ahhoz, hogy „minden illendően és rendben történjék” (1Kor 14,40). Ugyanis, ahogy már említettem, egy (ön)tudatos gyülekezet arra törekszik, hogy gyakorlatai teológiai szempontból is helyesek legyenek. Az erre néző nevelésben pedig kulcsfontosságú az igehirdetés.

„Az egésznek a központjában a temetési igehirdetés áll: előre és hátra meg kell hogy határozza a temetésnek minden mozzanatát. Ha ezek a mozzanatok függetlenítették magukat az ige uralma alól, ez kézzelfogható jele hitünk, egyházunk, igehirdetésünk betegségének.”⁵³

Összegezve tehát úgy gondolom, hogy a liturgián kívüli elemeknek igenis megvan a helyük, sőt roppant fontos helyük van a református gyülekezet életében, ha tartalmukban megegyeznek a keresztyén hittel. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy bibliai alapon a templomi istentisztelet nem választható el az élet istentiszteletétől, sőt a templomi istentisztelet a mindennapok istentiszteletében teljeseedik ki és nyeri el hitelét, ki merem jelenteni, hogy a paraliturgikus elemek többé nem liturgián kívüliek, hanem a liturgia szerves részét képezik.

3. A temetés mint szeretetszolgálat

A temetés szeretetszolgálat. Ennek az alapját Pál apostol fogalmazza meg az 1Kor 3,16–17-ben, valamint az 1Kor 6,19-ben. „Nem tudjátok, hogy ti Isten temploma vagytok, és az Isten Lelke bennetek lakik? Ha valaki Isten templomát beszennyezi, azt elpusztítja Isten, mert Isten temploma szent, és ez a templom ti vagytok.” (1Kor 3,16–17) „Vagy nem tudjátok, hogy testetek a bennetek levő Szentlélek temploma, akit Istentől kaptatok, és ezért nem a magatokéi vagytok?” (1Kor 6,19) Mivel tehát az emberi test a Szentlélek temploma, keresztyén kötelességünk azt az ember halála után is kegyeletben részesíteni.⁵⁴ Viszont a keresztyén gondolkodásban a temetés kötelezettsége nem merül ki pusztán csak a Szentlélek temploma iránti tiszteletben, hanem a keresztyén közösség „a teme-

⁵² Mezey Tibor: *i. m.* 479.

⁵³ Gönczy Lajos: *i. m.* 285–286.

⁵⁴ Sörös Béla: *A magyar liturgia története*. Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, Budapest 1904, 119.

tés aktusával egy időben bizonyosságot is tesz hitéről”.⁵⁵ Ugyanis földi testünk is fontos a feltámadáskor. Jézus a földi test és a feltámadott test közti folytonosságot kívánta kifejezni, amikor feltámadása után megmutatta a sebeit tanítványainak (Jn 20,20). Bár Isten a szétszórt, kiszáradt csontokból is tud embereket formálni (Ez 37,7–10), a keresztyén ember számára mégis fontos, hogy elhunyt felebarátja testét a legnagyobb tisztelettel és gondoskodással temesse el. Péntek Árpád ezt így fogalmazza meg:

„A temetés szolgálatát ez a hit nemcsak tartalmilag, hanem formailag is át kell hogy hassa, mivel Istentől kapott feladatunk nem egyszerűen csak az elföldelés, hanem *keresztyén* temetés megadása, kiszolgáltatása.”⁵⁶

A Második Helvét Hitvallás külön fejezetet szentel a halottak eltemetéséről szóló tanításnak. Heinrich Bullinger is Pál apostol szavaival érvel a tisztességes temetés mellett:

„A Szetírás azt parancsolja, hogy a hívő testét – amely a Szentlélek temploma, és amint helyesen valljuk, fel fog támadni az utolsó napon – tisztességesen és babonáság nélkül kell eltemetni; de azt is parancsolja, hogy tisztessen emlékeznünk meg mindazokról, akik az Úrban boldogul aludtak el; a hátramaradottaik, vagyis özvegyeik és árváik iránt pedig minden kegyeleti kötelességet teljesítenünk kell. Másféle gondoskodást a halottakról nem tanítunk.”⁵⁷

Bullinger tehát három szempontot vázol fel: tisztességes eltemetés, tisztas megemlékezés és a hátramaradottakról való gondoskodás. Ebből a három pontból kettő az elhunyra vonatkozik, egy pedig a hozzátartozókra. A temetés „a gyülekezet szolgáló tette az elhunyt és hozzátartozói iránt”⁵⁸ – állítja Péntek Árpád. Ő annyira fontosnak tartja a gondoskodó szeretet megnyilvánulását a temetés során, hogy egyenesen kizáró tényezőként állítja ezt elének. Ha az egyházunkban történő temetéseken nem látható az elhunyt, valamint a hozzátartozók iránti törődés és gondoskodás, akkor csupáncsak annak a kötelezettségnek teszünk eleget, hogy el kell takarítanunk a halottat. A szertartás azonban üres marad, nem lesz, ami „közelebb segítsen a temetési szolgálat keresztyéni mivoltának meglátásához”.⁵⁹ Manapság pedig egyre inkább ez történik a temetések során. Homályba

⁵⁵ Péntek Árpád: *A temetési igehirdetés elvi szempontjai*, 81.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Bullinger Henrik: *A második helvét hitvallás – Confessio Helvetica Posterior*. Ford. Buzogány Dezső. Kálvin Kiadó, Budapest 2017, (196–199) 197. (XXVI. *A hívők eltemetéséről, a halottakkal kapcsolatos eljárásról, a purgatóriumról és a szellemjárásról.*)

⁵⁸ Péntek Árpád: *A temetési igehirdetés elvi szempontjai*, 80.

⁵⁹ Uo.

vész a szeretetszolgálat, sok helyen legfennebb csak apró gesztusokból szűrhető le az egymás iránti törődés.

„Így a gyülekezet számára csak az összefüggésből kiszakított igehirdetés szolgálata marad meg. Pedig az elföldelés és az »elprédikálás« egy és osztatlan szolgálat.”⁶⁰

Ezen a ponton a szeretetszolgálat kérdése összefügg a homiletikával. Kérdessé válik a református temetési szertartásaink hitelessége. Ha csak mindössze apró gesztusokban fejezzük ki az egymás iránti törődésünket, vagy ami még rosszabb, egyáltalán nem tesszük meg ezt, nem követünk-e el végzetes hibát? Nem gyengítjük-e meg az igehirdetés erejét? Nem válunk-e felelőssé, vádolhatókká abban a folyamatban, amely során a mai világban a halál legnagyobb tabuként és ellenséggént áll az emberek előtt, és ezáltal egyre tragikusabbá és elviselhetetlenebbé válik? Kétségtelen, hogy amennyiben a temetés körüli feladatainkat egyre inkább a vállalatokra ruházzuk át, és nem vállaljuk fel közösségként az egymás iránti szolgálatot, akkor ezzel a halált mint az emberi élet részét egyre elvontabbá tesszük, és gyengítjük a feltámadásba vetett hitünket. A keresztyén temetés „a cselekvő szeretet tette, a beteg iránt gyakorolt szeretetszolgálat egyenes folytatása. [...] A keresztyén temetés bizonyoságtévő tett.”⁶¹ Kulcsfontosságú tehát, hogy a szóbeli bizonyoságtézés mellett ott legyen hitünk tettekkel való kifejezése is, másként kiüresedik a szó, és lassan, de biztosan önellentmondásba kerülünk. Álljanak előttünk Jézus szavai: „Arról fogja megtudni mindenki, hogy az én tanítványaim vagytok, ha szeretitek egymást” (Jn 13,35).

A Szentírás még számtalan példát ad a temetésre mint szeretetszolgálatra. Gondoljunk csak Jézus temetésére, amikor Arimátiai József a saját sírboltjába temette el Jézust, Nikodémus pedig akkora balzsammennyiséget áldozott Jézus Krisztus, a Messiás-király temetésére, amennyit akkoriban csak a földi királyok temetésein használtak.⁶² De ott van Keresztelő János temetése (Mk 6,29; Mt 14,12) vagy István temetése is (ApCsel 8,2).

A temetés tehát – keresztyén értelmezés szerint biztosan – a testvéri szeretet megnyilvánulása.⁶³ Különösen szép a magukra maradtokról, a társadalmi életből kiszorultakról gondoskodni. Ez rendkívül hangsúlyos gondolat a Szentírás-

⁶⁰ Péntek Árpád: *A temetési igehirdetés elvi szempontjai*, 81.

⁶¹ Uo. 80–81.

⁶² Adorjáni Zoltán: Jézus temetése. János 19,38–42. In: *Református Szemle*, 87. (1994/3), (183–189) 189.

⁶³ Borbáth Dániel: *Református gyakorlati theologia II. Az istentisztelet elmélete*. [Kézirat.] Egyetemi Fokú Protestáns Theológiai Intézet, Kolozsvár Református Tagozat, Kolozsvár 1959, 157.

ban, például az Ézs 1,17-ben is: „Törekedjete igazságra, térítsétek jó útra az erőszakoskodót! Védjétek meg az árvák igazát, képviseljétek az özvegy peres ügyét!” Czegléd Sándor különösen akkor hangsúlyozza a református temetések szertetszolgálati jellegét, amikor az elhunynak nem voltak hozzátartozói.⁶⁴ Borbáth Dániel erre erősít rá, amikor arról ír, hogy a temető rendben tartásakor a gyülekezetnek különös figyelmet kell fordítania a rokon nélküli halottak sírjára.⁶⁵ Ezekből a felhívásokból sokkal jobban kitűnik, hogy ennek a szeretetszolgálatnak ki kell terjednie az egész gyülekezetre. Bár igaz, hogy a temetés elsősorban a család ügye,⁶⁶ egy gyülekezetnek mégis feladata segíteni a nehéz helyzetben lévőkön, különösen akkor, ha magukra maradott emberekről van szó. Városon a családok többsége magára marad a gyász és a temetés körüli elintéznivalók terhével, de falun akad segítség. Nemcsak a rokonságból vagy baráti körből, hanem a gyülekezeti tagok közül is többen segítenek ott, ahol azt a család igényli, vagy a hagyomány megköveteli. Mindez a későbbi fejezetekben lesz látható.

4. Történelmi távlatok.

Temetési szertartásunk és szokásaink története

Az ókorban valakit temetetlenül hagyni az egyik legnagyobb büntetés volt. Erre bőven találunk példát az Ószövetségben: „[...] és nem temette el őket senki. Csúffá lettünk szomszédaink előtt [...]” (Zsolt 79,3–4) „Halálos betegségben halnak meg, nem gyászolják meg és nem temetik el őket, trágárává lesznek a föld színén.” (Jer 16,4) „Nem szednek föl és nem temetnek el, a föld vadjainak és az ég madarainak adlak eledelül.” (Ez 29,5) Ennek ellenére nem találunk az Ószövetségben sok fogódzót arra, hogy milyen is lehetett egy temetési szertartás.

Fontosnak tartották, hogy többnyire még aznap megsirassák és eltemessék halottaikat.⁶⁷ Ez még a halálos bünt elkövetett és kivégzett embernek is kijárt: „Ha valakit halálra ítélnék a vétkéért, és kivégzik, ha fára akasztod, ne maradjon holtteste éjjelre a fán. Temesd el még aznap [...]” (5Móz 21,22–23) Ezért volt szokás a sírok harmadnapi meglátogatása (ld. Mt 28,1; Mk 16,1–2; Lk 24,1; Jn 20,1) és az ottani ismételt siratás, hogy ezáltal kizárják a tetszhalál lehetőségét.⁶⁸ A zsidó temetéseken gyászdalokat énekeltek, és a halott érdemeit felidéző beszédeket

⁶⁴ Czegléd Sándor: *Liturgia*. [Kézirat.] A Debreceni Református Theológiai Akadémia jegyzetkészítő irodája, Debrecen 1978, 142.

⁶⁵ Borbáth Dániel: *i. m.* 159.

⁶⁶ Kozma Zsolt: *i. m.* 72.

⁶⁷ Hafenscher Károly: *i. m.* 464.

⁶⁸ Adorjáni Zoltán: *i. m.* 186.

mondtak.⁶⁹ Nagy tisztelettel övezték halottaikat, és méltóságteljes bánásmódban részesítették őket, annak ellenére, hogy a holttest érintése tisztátalanná tette az embert.⁷⁰ Ez annak a szigorú következetességnek volt az eredménye, amellyel a zsidó ember minden halottkultusszal kapcsolatos pogány szokástól elfordult.⁷¹ Innen ered az a szokás is, hogy a sírokat minden évben fehérre meszelték (Mt 23,27), hogy azt már messziről észrevegyék és elkerüljék, nehogy tisztátalanná váljanak. Ugyanis akkoriban nem a mi temetőinkhez hasonló kertet használtak temetkezési helyül, hanem az elhunytakat ki-ki a maga kertjébe temette, s így mindenütt lehetett sírokat látni.⁷²

Az Ószövetségben több gyászritusról olvashatunk, amelyek a gyász, a fájdalom, a veszteség kifejezését segítették elő. Ezeket a szokásokat az izraeliták a környező népektől vették át, azonban a törvény fegyelme alatt formálták át jelentéstartalmukat.⁷³ Ilyen volt a felsőruha megszaggatása (1Móz 37,29; 37,34; 2Sám 1,11; Jób 1,20), a zsákruhába való öltözködés (Jón 3,5), a por és hamu hintése a fejre (Jób 2,12), valamint a böjt (1Sám 31,13; 2Sám 1,12). Bár a felsőruha megszaggatásának jelentését nehezen lehet rekonstruálni, mégis kifejezi az összetörtséget, a bánatot, az élet és a kapcsolat megszakadását.⁷⁴ A zsákruha viselete pedig viselője megváltozott állapotát, Istenre való szorultságát fejezi ki.⁷⁵

Az újszövetség idejében sok ószövetségi szokás volt gyakorlatban. Nagy tisztelettel temették el Jézust (Jn 19,38–42), Keresztelő Jánost (Mk 6,29) és István diakónust (ApCsel 8,2). Dorkász holttestével is méltóságteljesen bántak, és nagyon megsiratták őt, mielőtt Péter feltámasztotta volna őt a halálból (ApCsel 9,36–43). Azonban az Újszövetség nem a gyászritusok tekintetében hozott újdonságot a világ számára, hanem a halálhoz való viszonyulás gyökeres megváltozásában, Jézus Krisztus halála és feltámadása által.⁷⁶ Ez került a temetések középpontjába. Mivel pedig Krisztus feltámadásából a hívők feltámadása is következik, a keresztyén gyülekezet halálhoz való viszonyulását a reménység jellemzi.⁷⁷ A keresztyének kezdettől fogva nappal temették el a halottaikat, így ezzel is elkülönültek a pogányok gyakorlattól, amely éjjel történt.⁷⁸ Az elhunytak halálának a napját

⁶⁹ Borbáth Dániel: *i. m.* 155.

⁷⁰ Bodó Sára: *i. m.* 27.

⁷¹ Adorjáni Zoltán: *i. m.* 186.

⁷² Uo. 187.

⁷³ Bodó Sára: *i. m.* 42.

⁷⁴ Uo. 37–38.

⁷⁵ Uo. 38.

⁷⁶ Uo. 44.

⁷⁷ Hafenscher Károly: *i. m.* 465.

⁷⁸ Uo. Ld. még Péntek Árpád: *A temetési ígébírdetés elvi szempontjai*, 83.

mennyei születésnapként értelmezték.⁷⁹ A temetés alkalmával hálaadó énekeket énekeltek, a halottra pedig úgy tekintettek, mint egy hősrre, aki bevégezte földi küzdelmét, és indul, hogy elvegye az örök élet koronáját.⁸⁰ Gyakran még úrvacsorai közösséget is gyakoroltak a temetések alkalmával.⁸¹

Az ó- és újszövetség kora temetkezési szokásainak ismerete fontos ahhoz, hogy megértsük mai gyakorlatainkat. A reformátorok a Biblia beszámolóit vették alapul a temetési rendtartások kialakítása érdekében, ez pedig ránk is hatott. Kálvin például a halhatatlanság olyan jegyeinek látta a temetéskor használt keneteket, amelyek az új életre emlékeztetnek.⁸² Ő tehát „a temetési szertartás ótestamentumi rendjében két dolgot lát: a megholtak a feltámadás jeleivel való felékesítését és a hátramaradott híveknek erősítését”.⁸³ Így a temetési szokások is igehirdetésnek minősülnek: a közösség a tettei által ad tudtul valamit a hitéről. Ezért nem közömbös a rendtartás kialakítása, és nem helyes, ha a testet a tisztelet és a kegyelet jelei nélkül temetik el.⁸⁴ A Második Helvét Hitvallásban Bullinger is a Szentírásra alapoz a temetkezési szokásokat illetően: „A Szentírásban előttünk állnak a legjelesebb emberek példái, akik tisztességgel és kellő józansággal temették el halottjaikat.”⁸⁵ Ezt követően sorolja fel ezeket a példákat. Tehát a reformatori álláspontok kialakulásában fontos szerepet játszott az ó- és újszövetség kora szokásainak ismerete.

A középkorra azonban meglehetősen megváltoztak a dolgok. A feltámadás hirdetése kikerült a temetések középpontjából, és a halottakért való közbenjárás vette át a fő helyet. Ahogy a húsvéti karakter egyre inkább háttérbe szorult, a halállal kapcsolatban egyre inkább a végső számadás, a bűnbánat és az ítélet gondolata kezdett hangsúlyossá válni.⁸⁶ Különösen Platón filozófiája érezte hatását a keresztyénségen. Ő a test alacsonyabb rendűségének és a lélek halhatatlanságának gondolatát gyökereztetette meg az európai gondolkodásban.⁸⁷ Ez keveredett a Szentírásban hirdetett feltámadás üzenetével, és így bontakozott ki a pur-

⁷⁹ Hafenscher Károly: *i. m.* 465.

⁸⁰ Némethy Sándor: *i. m.* 272.

⁸¹ Pásztor János: *i. m.* 212.

⁸² Péntek Árpád: *A temetési igehirdetés elvi szempontjai*, 81.

⁸³ Uo. 81–82.

⁸⁴ Uo. 82.

⁸⁵ XXVI. fejezet. A hívők temetéséről és a holtak körüli gondoskodásról, a purgatóriumról és a szellemek megjelenéséről. In: Tökés István: *A Második Helvét Hitvallás magyarázata Bullinger Henrik saját műveiből vett idézetek alapján, az ő tiszteletére, születésének ötszázadik évfordulója alkalmából*. Angol fordítások: Pásztori-Kupán István, Hankó-Nagy Alpár, Boga Olga, Kovács Réka. Második, javított kiadás. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 2006, 593.

⁸⁶ Hafenscher Károly: *i. m.* 465.

⁸⁷ Bodó Sára: *i. m.* 24.

gatóriumról szóló tanítás, amelynek alapján kialakultak a halottakért mondott gyászmisék.⁸⁸ Ennek eredményeként a középkori ember mindent a halál felől nézett, ez határozta meg egész életét, és a halál gondolata mintegy lidércnyomás-ként nehezedett rá.⁸⁹

Magyar vonatkozásban fontos szerepet játszik a keresztyénség előtti magyar vallás, majd a keresztyénségre való áttérés. Az ősi magyar vallás nagy tiszteletet tanúsított az elhunytak iránt.⁹⁰ Ez abból is látszik, hogy miként temetkeztek: az elhunyt kedves állatait és tárgyait mellé temették.⁹¹ A keresztyénség felvételekor bizonyos dolgok átöröklődtek és beépültek a keresztyén gyakorlatba. Gellért püspök temetése alkalmával is a sírjába helyezték a számára kedves tárgyakat.⁹² A magyar felfogás szerint is óriási szégyent jelentett a tisztességes temetés megvonása, akár csak az ószövetségi korban. Ezt tanúsítja István király rendelkezése is, amely szerint ha valaki nem volt hajlandó gyónni, az nem részesülhetett tisztességes egyházi temetésben.⁹³ Tehát a tisztességes temetés megvonása komoly fenyegetésnek és kényszerítő erőnek számított a magyaroknál. Összességében a magyar nép számára is fontos volt a túlvilágba vetett hit és az ennek megfelelő tisztességes bánásmód az elhunytakkal. Azonban érezhető, hogy a középkori egyház tanítása és rendtartása megterhelő volt az emberek számára.

Ezen változtatott a reformáció. Elvetette a halottakért mondott gyászmisék gyakorlatát, és az ígihirdetést helyezte középpontba, ugyanis protestáns álláspont szerint az elhunytért már senki nem tehet semmit, hiszen ő Isten kezében van. Ezért a temetés nem más, mint az élők tanítása.⁹⁴ A három nagy reformátor, Luther, Kálvin és Zwingli három különböző hozzáállást tanúsított a temetéssel kapcsolatban. Luther nem ellenezte az egyházi temetést, sőt a választófejedelem halálakor maga is tartott halotti beszédet, és azt kívánta, hogy a lelkészek is tartsanak ilyeneket a temetéseken.⁹⁵ Kálvin fontosnak tartotta a halottak tisztességes eltemetését, de nem gondoskodott temetési rendtartásról.⁹⁶ Nem ellenezte a temetési beszédet, de nem is tartotta szükségesnek.⁹⁷ Zwingli pedig a vasárnapi

⁸⁸ Pásztor János: *i. m.* 212–213.

⁸⁹ Péntek Árpád: *A temetési ígihirdetés elvi szempontjai*, 79.

⁹⁰ Sörös Béla: *i. m.* 119.

⁹¹ Uo. 119–120.

⁹² Uo. 120.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Uo. 293.

⁹⁵ Gönczy Lajos: *i. m.* 280.

⁹⁶ Uo. Ld. még Kozma Zsolt: *i. m.* 72.

⁹⁷ Gönczy Lajos: *i. m.* 280.

istentiszteleten emlékezett meg az elhunytakról.⁹⁸ Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy a reformátorok elvetettek minden olyan középkori gyakorlatot, ami nem fért össze a Szentírás tanításával. Álláspontjuk szerint a halottak tisztességes, méltóságteljes, de egyszerű szertartással történő eltemetése kötelesség, és a temetést az igehirdetés alkalmas idejének tekintették (2Tim 4,2), hogy az a gyülekezet épülését szolgálja a nehéz időkben.

Ez a letisztult kép azonban rövid időn belül megváltozott. „Megállapíthatjuk, hogy temetésünk már egy századdal a reformáció után azzal a rákfenével küzd, amelynek a megtestesítője a *búcsúztató*”⁹⁹ – írta Gönczy Lajos. A magyar társadalom feudális viszonyai közepette a temetési szertartás egyfajta presztízskérdéssé lett a nemesség számára. Divatba jöttek a hetekig tartó temetési ünnepségek, olyannyira, hogy Károlyi Zsuzsannának, Bethlen Gábor fejedelem első feleségének a temetése több mint hat hétig tartott.¹⁰⁰ I. Rákóczi György erdélyi fejedelem a saját temetésére vonatkozó rendelkezése pontos képet nyújt arról, hogy a kor prédikátorai és szónokai milyen messzire elmentek annak érdekében, hogy megfeleljenek a kor és a család elvárásainak. A saját temetése felől rendelkező „bibliás fejedelem” ezeknek a túlkapásoknak a teljes mellőzését parancsolja meg, s ezzel alázatáról és kegyességéről tesz bizonyítást:

„Az mely tanítóim mind az kimenés alatt, menések idején, s az templomban és testem felett fognak predikálni, az Istenre, lelkek idvösségére kényszerítjük őket, minket semmivel ne dicsérjenek, ne kommandáljanak, semmi szent pátriárkha, próféta s evangélista, sem egyéb szent emberek nevét reánk ne ruházzák, azokhoz ne hasonlítsanak; tudják az emberek az én életemet, magam viselését; én csak ember, s egy igen gyarló ember s eredő vétkes életű voltam.”¹⁰¹

Bár a teológusok, például Marosvásárhelyi Gombás István, Baczkamadarasi Kis Gergely folyton tiltakoztak a búcsúztatás ellen, az mégis gyakorlatban maradt.¹⁰² Ez a romlás az igehirdetésre is hatott. A halotti beszédekben a lelkipásztorok valótlán dolgokat állítottak az elhunytáról és családjáról. A racionalizmus elterjedésével ezek a beszédek sekélyesekké lettek, az igehirdetés pedig egyre betegbé.¹⁰³ Azonban fontos megjegyeznünk, hogy abban a korban ez külföldön sem történt másként.¹⁰⁴ Ezek a helytelen gyakorlatok olyannyira lejáratták az egy-

⁹⁸ Kádár Ferenc: *i. m.* 95.

⁹⁹ Gönczy Lajos: *i. m.* 281.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Gönczy Lajos: *i. m.* 281.

¹⁰⁴ Uo. 280–281.

házi temetés hitelét, hogy a 18–19. század fordulóján sokan igyekeztek azt kerülni, és inkább vágyakoztak az egyszerűbb, kötött középkori szertartás után.¹⁰⁵

Egyházunk ezzel a terhelt örökséggel lépett át a 20. századba. Ez abból is kitűnik, hogy egyházi íróink mennyit foglalkoztak ezzel a témával. Dolgozatomhoz anyagot gyűjtögetve 24 írást olvastam el a *Református Szemle* 20. századi számaiból, amelyeknek egyharmada foglalkozik a búcsúztatás kérdésével. Természetesen ennél jóval több cikk, illetve tanulmány foglalkozik a temetéshez kapcsolódó kérdésekkel, de már ebből a 24 írásból is leszűrhető az, hogy a múlt században milyen intenzív szellemi harc folyt annak érdekében, hogy a református temetési szolgáltatokat és szokásokat a helyes nyomvonalba tereljék. Erről tanúskodnak azok a címek, amelyek például az útkeresésre, a temetési ígehirdetés tartalmára, az elvi szempontokra, a helyes rendtartásra vonatkoznak. Ez a harc nem maradt eredmény nélkül. A 18–19. század helytelen és hazug temetési szertartásainak ma már kevés nyoma maradt azokban a gyülekezetekben, ahol kutattam. De nagy valószínűséggel ez vonatkoztatható az egész sepsi egyházmegyére. Más egyházmegyéről nem tudok véleményt alkotni, ugyanis egyebütt még nem végeztem kutatást.

Ebben a fejezetben a bibliai alapoktól napjainkig terjedőleg igyekeztem röviden és átfogóan ismertetni temetkezési szertartásunk és a hozzá kapcsolódó szokásaink történetét. Ebben a több évezredes történetben a teológiailag is helyes és letisztult temetési szertartásért való folytonos küzdelem követhető nyomon, és úgy hiszem, hogy ez a küzdelem nem fog abbamaradni, mivel az egyháznak folyton keresnie kell az Isten akaratának megfelelő és időszerű liturgia módját, és az ige mércéje alá kell állítania a temetéshez kapcsolódó szokásokat és gyakorlatokat.

Történelmi tanulság, hogy nem szabad alábecsülni a helytelennek tartott szokásokat. Ugyanis Gönczy Lajos szerint Isten által adott és belénk helyezett törekvés az, hogy az elhunyttól tisztességesen vegyünk búcsút, és látható módon nyilvánítsuk ki hálánkat és szeretetünket, illetve hogy a gyászolóknak is segítséget nyújtsunk.¹⁰⁶ Ahol pedig a gyász és együttérzés megnyilvánulásai ellenkeztek a keresztyén hittel, ott mindig igyekeztek korlátozni ezeket.¹⁰⁷ A hit gátat szab, és csak azokat a szokásokat engedi tovább, amelyek megfelelnek az ige mércéjének. Pál apostol nem arra szólítja fel a thesszalonikai gyülekezet tagjait, hogy ne szomorkodjanak egyáltalán, hanem hogy ne szomorkodjanak úgy, mint akiknek nincs reménységük (1Thessz 4,13). Ez pedig lényeges különbség. Nem szabad tehát alá-

¹⁰⁵ Gönczy Lajos: *i. m.* 280.

¹⁰⁶ Uo. 282–283.

¹⁰⁷ Uo. 283.

becsülnünk azokat az indulatokat, amelyek feltörnek a gyászoló családból, illetve gyülekezetből, hanem figyelembe kell vennünk ezeket.

Mivel református istentiszteleti életünk egyik fő fókuszpontja az igehirdetés, ezért legjobb, ha ezzel igyekszünk nevelni a gyülekezetet. „Nem erőszakkal, nem a kívülálló fölényeskedésével, hanem a testvér szeretetével és felelősségével.”¹⁰⁸

5. A halál beálltától a temetés napjáig

A halál beálltától a temetés napjáig tartó néhány nap különösen nehéz időszak a gyászolók számára. Elsősorban ott van a mélységes fájdalom, amit szerettük elvesztése okoz. Ezt viszonylag háttérbe szorítják a temetés megszervezésével és lebonyolításával járó teendők. Ezután következik a temetés, ami a gyász szempontjából sokak számára még megterhelőbb, mint az azt megelőző néhány nap. Ugyanis szerettük meghalt, de a végső elengedésre még nem került sor. Bár koporsóban fekszik, a halál ténye talán az elhantoláskor a legfájdalmasabb, amikor még a szerettünk koporsója is végleg eltűnik a szemünk elől. Innen szemlélve a temetés előtti szokásokat roppant fontossá válik például a virrasztó, vagy ha az nem szokás, akkor a család magán-összejövele a halott körül. Megjelenik benne az utolsó együttlét a szerettünkkel, és ezáltal az elengedésre való felkészülés. Ha a gyülekezetben az igeolvasásos vagy igehirdetéses virrasztót gyakorolják, ez erősítheti a gyászolók hitét, és emlékeztetheti őket a szenvedésükben, hogy ki az ő dicsőséges Uruk. Ugyanígy roppant fontosak lehetnek a lelkipásztorral folytatott személyes beszélgetések is. Ez az elhunyt életrajza és az igehirdetés szempontjából is lényeges, de lelkigondozói szempontból is.

A Sepsi Református Egyházmegyében a legfontosabb újság a *Háromszék* napilap. Ennek gyászjelentő rovata nyújtja a haláleset kihirdetésének egyik legjelentősebb lehetőségét. Természetesen nem előírás az, hogy minden gyászoló családnak ezen az úton kell közzétennie a gyászjelentést, viszont ezt sokan megteszik, különösen városban, így Szemerjén is. A haláleset tudtul adásának másik fontos kommunikációs eszköze a harangozás. Ez inkább a falusi gyülekezeteket jellemzi, a városiakat nem annyira. Ennek a harangozásnak sajátos rendje van, amit *szaggatás*-nak neveznek. Ha a kisebbik haranggal kezdik a szaggatást, a gyülekezet tudja, hogy nő hunyt el, ha pedig a naggyal, akkor férfi.

A temetés előkészítő munkálatait, például a halottöltöztetést, a sírásást a legtöbb helyen már cég végzi. Szemerjén, Árkoson, Illyefalván és Mikóújfaluban szinte minden esetben temetkezési vállalatot fogadnak fel a családok az ilyen jellegű munkákra. Lisznyóban és Étfalvazoltánban van, amikor céget hívnak, de

¹⁰⁸ Gönczy Lajos: i. m. 288.

van, amikor teljes egészében a rokonok, barátok és a gyülekezeti közösség segít a családnak a teendőiben. Az általam kutatott gyülekezetek közül csupán az erőrdi az, ahol nagyrészt mindent a közösség old meg. A szeretetszolgálat szempontjából ez nagyon fontos dolog.

Szemerján, Árkoson és Mikóújfaluban nem tartanak virrasztót. Csak a család szokott a temetés előestéjén összegyűlni a ravatal körül. Ennek az időtartama és jellege teljesen a család magánügye. Egyedül Mikóújfaluban számolt be arról a lelkipásztor, hogy ilyenkor a család szokott általában 5-10 percet énekelni és imádkozni. Lisznyóban még szoktak tartani virrasztót, de vannak családok, akiknél inkább csak a szűkebb család gyűl egybe. Tehát a virrasztó nem kötelező jellegű szokás, s a családok szabadon eldönthetik, hogy milyen alkalmat szerveznek. Illyefalván, Étfalvazoltánban és Erőrdön szokás virrasztót tartani. A lelkipásztort előre megbeszélt időpontra várják a családi házba, illetve ravatalozóba. E három helyről sikerült begyűjtenem a virrasztó pontos liturgiáját.

<i>Illyefalva</i>	<i>Étfalvazoltán</i>	<i>Erőrd</i>
Előfohász	Előfohász	Előfohász
Ének	Ének (<i>Feljebb emeljetek</i>)	Ének
Igeolvasás	A 90. zsoltár felolvasása	Igeolvasás
		Igemagyarázat
Imádság	Imádság	Imádság a gyászolókért
	Miatyánk	Miatyánk
Ének	Ének (<i>Fönn a csillagok felett</i>)	Ének
Áldás	Áldás	Áldás

Mint láthatjuk, a három liturgia nagyjából egyező. A legszembeütőbb eltérés viszont az, hogy míg Illyefalván és Étfalvazoltánban csak igeolvasást gyakorolnak, addig Erőrdön van igemagyarázat is. Fontos megjegyezni, hogy *A Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása* nem tartalmaz virrasztói liturgiát. Így a lelkipásztorok vagy azt a liturgiát gyakorolják, amit elődjüktől örököltek, vagy a sajátjuk alapján végeznek a virrasztói szolgálatot. Természetesen elegendő egy teljesen egyszerű liturgia, ahogy azt fentebb is láthattuk. Az előfohász és az áldás keretbe foglalja az istentiszteletet, és megteremti a szent teret. Az igeolvasás és az esetleges igemagyarázat révén Isten szól a gyászoló gyülekezethez, az énekek és imádságok által pedig a gyülekezet felel Istennek. Ha a lelkipásztor megfelelő énekeket választ, ezek egyúttal a hitvallás szerepét is magukra ölthetik. Így a virrasztó is lehet Isten dicsőítésének és a gyülekezet épülésének istentiszteleti alkalmá.

Illyefalva, Étfalvazoltán és Erőrd gyülekezetében egy fontos mozzanat következik még közvetlenül a virrasztó után: a gyászoló családnak lehetősége nyílik

személyesen beszélgetni a lelkipásztorral. Itt beszélük át az elhunyt életrajzát, amely a termetési ígéhirdetés megírásának nélkülözhetetlen feltétele.

„A temetési beszéd megírásáról csak azután lehet szó, miután már világos előttünk, hogy a hozzátartozók miként reagálnak az elhunyt életére és halálára. Ismernünk kell a halottat, s azt is, hogy miként gondolkoznak a hátramaradottak az evangéliumról, a halálról, a hitről [...]”.¹⁰⁹

A virrasztót követő beszélgetés során már elkezdődhet a gyászolók lelkigondozása is, ami természetesen a temetést követően is nagyon fontos. Ugyanis mindhárom lelkipásztor megjegyezte, hogy a virrasztó alkalmával még nem mindenki tud beszélni a gyászáról, s vannak olyan gyülekezeti tagok, akik csak később tudnak megnyílni.

6. A családi háznál vagy a ravatalozóban?

A legtöbb gyülekezet esetében ez eldöntött kérdés: ravatalozó. Legalábbis azokban a református gyülekezetekben, ahol kutattam. Szemerján, Árkoson és Mikóújfaluban ravatalozó ház van. Liszonyóban, amikor az interjút készítettem, még nem készült el, de 2024 tavaszán ott is átadták a ravatalozóházat. Illyefalván 2023 nyarán adták át a ravatalozóházat. Étfalvazoltánban és Erősdön pedig nincs ravatalozó, bár mindkét közösség szeretne magának. Az erődsi gyülekezetnek anyagi okok miatt nincs lehetősége ravatalozóházat építeni, így az elhunytat a családi házban ravatalozzák fel. Étfalvazoltánban pedig már öt éve építik a ravatalozót, de még mindig nem sikerült befejezni, ezért szintén a családi házban ravataloznak. Az ott szolgáló lelkész arról nyilatkozott, hogy a gyülekezet már nagyon várja a halottasház használatba vételét, mert nem szeretik a családi házban történő ravatalozással járó felfordulást, és hozzáfűzte: „Már az utolsó napokat sem akarjuk a szeretünkkel tölteni.”

Valóban igaz, hogy a családi házban történő felravatalozás nagy felfordulással jár. (Megjegyzem, hogy az erősdiek ennek is megtalálták a szeretetszolgálat általi megoldását: a gyülekezetből többen is visszamennek a családi házhoz a temetés után, és kitakarítják és visszarendezik a házat.) Azonban a ravatal végleges elköltöztetése a halottas házba negatív következményekkel jár. Az ember egyre távolabb kerül a halál valóságától. Eltávolítjuk a halált a mindennapi életünkől és életterünkől, nem akarunk szembesülni vele, nem akarjuk, hogy beleszóljon az életünkbe. Manapság az is megtörténik sok esetben, hogy a gyermeket nem en-

¹⁰⁹ Péntek Árpád: *A temetés szolgálata. Homiletikai szemináriumi előadás számára készült vázlat.* [Kézirat.] Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1980, 6.

gedik el a ravatalozóházba (a családi ház esetében ez nem oldható meg ilyen egyszerűen), hogy ne lássa a koporsót, az elhunytat, s ezzel megfosztját attól, hogy szembesüljön azzal a valósággal, amit amúgy is sejt. Sok esetben már a haldoklás is a kórházakban történik, és nem az otthoni környezetben. A hozzátartozók, a barátok legfennebb csak rövid kórházi látogatásukkal tudnak gondoskodni a haldoklóról. Ez megnehezíti a halállal való küzdelmét, a búcsúzását, azt, hogy közölje végső akarátát, illetve a feladatok átadását a családtagoknak. Társadalmunk fél a haláltól. Úgy gondol rá, mint egy nagyon távoli dologra, olyasmire, amelynek valóságát csak nagyon nehezen tudjuk belátni, s amelynek bekövetkezése inkább csak másoknál történhet meg. Ebben pedig szerepet játszik az is, hogy a ravatalt az életterünk kívül eső helyére, a temető mellé, a falu végére költöztetjük. Ezzel pedig megnehezítjük a gyász, a halál feldolgozásának és elfogadásának folyamatát.

A részvétnyilvánítás többnyire a ravatal körül történik. Ez általában a temetési szertartás előtt egy órával szokott lezajlani. Városon ez az egymás iránt tanúsított törődés egyik legfontosabb kifejezése. Ez az az alkalom, amikor az emberek elkéreznek a munkahelyükről, vagy elutaznak a szomszédos megyébe, hogy egy rövid mondattal, kézszerítással vagy öleléssel vigasztalják a gyászolókat, és részt vegyenek a gyászukban.

A ravatalozás kétféle módon szokott történni: nyitott vagy zárt koporsóval. Szemerján, Árkoson, Lisznyóban és Mikóújfaluban zárva szokták tartani a koporsót. Étfalvazoltánban is többnyire zárt, csak nagyon ritkán nyitott. Erősdön és Illyefalván lehetőség szerint nyitott a koporsó a virrasztóban, akkor szokták lezárni, amikor megérkezik a lelkipásztor, és ezután kezdődik a temetési szertartás. Ezt az ágendáskönyv „koporsótétel”-nek nevezi.

Tapasztalatból mondhatom, hogy amikor a szerettünk magányosan, a kórházban hal meg, nehezebb felfogni és elfogadni halálának tényét. Azonban a koporsó felnyitása és a halott látványa (annak, aki bírja) segítheti e tény elfogadását. Viszont jobb, ha a család erre még a temetés előtt keres alkalmat, mert liturgikai szempontból helytelen, hogy az igehirdetés vagy a szertartás bármelyik része nyitott koporsó mellett hangozzék el. Tőkés István nagyon egyszerű magyarázatot ad erre:

„Ha az igehirdető valóban a halál fölötti győzelemről, a feltámadásról és az örök életről tesz bizonyosságot, akkor az elköltözött testvér nyitott koporsója csak akadályozhatja a szolgálatot. Miért? Azért, mert a hozzátartozók és a többi közelállók akarva, nem akarva a halottat szemlélik, s ezáltal elterelődik figyelmük az »egy szükséges dologról«.”¹¹⁰

¹¹⁰ Tőkés István: Nyitott koporsó? In: *Református Szemle*, 69. (1976/1), 58.

7. A sírnál

A sírnál történő események alakulását általában a rendtartás, illetve néhány szokás határozza meg. Szemerján, Árkoson és Mikóújfaluban az elhunytat a vállalat alkalmazottjai viszik a ravataltól a sírig. A többi négy gyülekezetben viszont a család kéri fel a kortársakat, barátokat a koporsó vitelére. Ilyenkor szekéren vagy halottaskocsin viszik el a koporsót a temető kapujáig, onnan pedig vállra veszik. A magyar református gyülekezetekben általában nem szokás a halott körbehordozása a faluban, és általában a legrövidebb úton viszik ki temetőbe.

Erősdön a gyászmenetnek is megvan a pontos rendje. Elöl megy a zászlóvivő, aki általában az elhunyt egyik keresztyermeké, utána vonulnak a koszorúkat vivő férfiak vagy nők – attól függően, hogy az elhunyt férfi volt vagy nő, mögöttük viszik a koporsót, amelyet a család követ, utánuk lépdelnek az asszonyok. Az úton végig énekelnek.

Az ígehirdetés után hangzik el a búcsúztató. Csak Illyefalván és Erősdön nem mondanak a lelkipásztorok búcsúztatót. Természetesen a többi helyen a rendtartásnak megfelelően hangzik el: név nélkül történik, és nem az elhunyt búcsúzik.

A gyülekezetek nagy részében, ahol jártam, elhantolás előtt szokás valamilyen tárgyat dobni a sírba. Csupán Árkoson nem gyakorolják ezt. Szemerján sem szokás földet, szalagot vagy virágot dobni a sírba. Itt kivételt képez az a gyakorlat, hogy két koszorút helyeznek a koporsóra azzal a céllal, hogy az elfödélés kezdetén ne döndüljön rajta a föld. Liszonyóban és Illyefalván egy maréknyi földet vagy pedig szalagot dobnak a sírba. Ez Mikóújfaluban még virágokkal is kiegészül. Étfalvazoltánban a halottvivők bal karjára tűzött fehér szalagot dobják bele a sírba. Erősdön pedig a hozzátartozók vállára tűzött fekete-fehér zsebkendőnek a tűjét (!) dobják a sírgödörbe. A lelkipásztor úgy véli, hogy ez szimbolikus cselekedet. A zsebkendőket valószínűleg elviszik magukkal, hogy az emlékeztesse a gyászolókat a kapcsolatra.

Mivel sokféle elterjedt szokás, hogy az elhunytat arcával kelet felé helyezik a sírba, az adatgyűjtés során külön figyelmet fordítottam erre is. Szemerján, Árkoson és Illyefalván nem követik ezt a szokást. (Viszont ha megnézzük a szemerjai temető régi sírjait, azok kivétel nélkül mind keleti irányba néznek.) A többi gyülekezetben pedig úgy temetik el az elhunytat, hogy kelet felé nézzen. Mezey Tibor a következőképpen vélekedik erről a rítusokról:

„Szokás a sírok betájolása: a fejfelé nyugatra ásott sírhely pogány szokásmaradvány, amely azt jelenti, hogy a felkelő nap az arcát kell süsse a meghaltaknak. A sírok falának virággal való teletűzdelése, pénz és élelem bedobása a temetés alatt, egy

darab göröngy behajtása stb. olyan szokások, amelyek ősi, pogány kultúra megőrzését, de nem tudatos művelését jelentik.”¹¹¹

Lehet, hogy ezek pogány gyakorlatok voltak, de a keresztyénségtől soha nem volt idegen az a gondolat, hogy pogány szokások és ünnepek kereteit saját hitbeli felfogásának tartalmával töltse fel. Így az a szokás is, hogy gyülekezeteinkben arccal a felkelő nap irányába temetik az elhunytat, a feltámadásra való várakozást juttatja kifejezésre, ugyanis a felkelő nap a feltámadás szimbóluma. Az ókori egyház egész éjszakás virrasztás után, húsvét hajnalán napfelkeltevel ünnepelte Urunk feltámadását.

8. A temetést követően

Az elhantolással a gyászoló szívekben nem ér véget sem a gyász, sem a temetés. A fájdalom csak lassan múlik el, a veszteséget elszenvedő tagoknak meg kell tanulniuk úgy folytatni életüket, hogy szerettük már nem lehet ennek részese. Ebben segítenek a temetést követő szokások és rítusok.

A temetés eseményéhez időben a sokat vitatott halotti tor áll a legközelebb. A legtöbben helytelenítik ezt a szokást. Egyrészt azért, mert az idők során sokan visszaéltek a vendégszeretettel, és megsértették a temetés méltóságát a tor alatti dorbézolással, másrészt mert sokan azt a gondolatot fedezik fel a szokásban, amely szerint a halotti tor nem más, mint a halott lelki üdvéért tartott lakoma, ami elfogadhatatlan a református teológia számára. Végül pedig a nagy torok nehéz anyagi megterhelést is jelentettek, illetve jelentenek, és így megszegyenítik a nincsteleneket (ld. 1Kor 11,20–22). Tehát a tor elleni érvek súlyosak és érthetőek. Viszont az adatgyűjtés során pozitív példával is találkoztam Erősdön, ahol néhány éve az emberek még beszélgettek a torokon, élményeket osztottak meg egymással, s ezáltal segítséget is nyújthattak egymásnak.

Hafenscher Károly egy igen érdekes értelmezést ad a halotti tornak. Mivel az ókorban a keresztyének az elhunyt halálának a napját mennyei születésnapként értelmezték, ezért ilyen értelemben a halotti tor mennyei lakomává alakul át, amelyben kifejezésre jut az elhunytak közössége a még itt élőkkel.¹¹² Ez pedig nem idegen gondolat a református keresztyénség számára, ugyanis Kálvin bűnvalló imádságával minden vasárnap elmondjuk: „Íme, egybegyűltünk itt, és a szentek egységében, az angyalok és üdvözült lelkek társaságában trónusod elé visszük áldozatunkat.” Mivel tehát imádságainkban mindegyre találkozunk Isten trónu-

¹¹¹ Mezey Tibor: *i. m.* 479.

¹¹² Hafenscher Károly: *i. m.* 465.

sánál¹¹³ az elhunyt szentekkel, nem látom rossznak, hogy ezt a halotti tor alkalmával is kifejezzük. Azonban a rengeteg helytelen hozzáállás és beidegződés miatt egyáltalán nem ilyen egyszerű a kérdés. Mert „ha a közömbös dolgokat elhamarkodottan kapcsoljuk össze a hit megvallásával, megszűnnek szabad dolgoknak lenni”.¹¹⁴ Tehát ha a torhoz negatív dolgok kapcsolódnak, az botránykozást okozhat (ld. 1Kor 10,23–33; Lk 17,1–3), ezért vigyázni kell.

Halotti tort az általam bejárt gyülekezetekből már csak kettőben tartanak: Árkoson és Lisznyóban. A többi gyülekezetben az úgynevezett „kínálmációt” gyakorolják a temető kapujában, amikor általában kaláccsal, vízzel és pálinkával szokták megkínálni a temetésen részt vevő személyeket. A temető kapujában osztogatott útravaló tükrözheti az egyéni gyász kiterjesztését a közösségre. A gyászoló család körében többé nincs jelen az elhunyt, szeretett személy, az ebédet nélküle kell elfogyasztaniuk. Ebbe a fájdalmas asztalközösségbe kapcsolódik be mindenki, aki részt vett a temetésen, és elfogadta az útravalót. Amikor az úton vagy otthon mindenki megessi azt, akkor akarva-akaratlanul a gyászoló családra, veszteségükre és fájdalmukra emlékeznek. Így válik a család gyásza közösségben megélt gyásszá a megosztott étel által, vagyis kiterjed térben és időben egyaránt, s akár otthonok százaiban osztoznak a család fájdalmában.

A temetést követően általában mindegyik gyülekezetben van megemlékezés. Ezt leggyakrabban a temetést követő vasárnapon szokták gyakorolni, majd a temetést követően hat hétre, illetve egy évre. Viszont igény szerint a család más alkalommal is kérheti ezt. Árkoson a család mindig kimegy a sírhoz a megemlékezések alkalmával. Étfalvazoltánban pedig vagy a hirdetések rendjén, vagy imádságban emlékeznek meg az istentiszteleten, vagy harangoznak. A megemlékezés által a családnak ismét csak lehetősége van egyedül megélt gyászát a közösség elé vinni. Már csak a gyászoló családnak elmondott néhány gondolat, igevers vagy együtt mondott imádság is sokat segíthet a teher hordozásában (ld. Gal 6,2).

A legelterjedtebb gyakorlat a temetést követő gyászünnepben a fekete ruha viselése. Ezt mind a hét gyülekezetben fel lehet lőni, igaz, Étfalvazoltánban csak a megemlékezések alkalmával hordják. A gyászoló család általában kerülni szokta a mulatságokat is, Erősdön és Mikóújfaluban az is előfordul, hogy noha az ottani lelkipásztorok helytelenítik ezt, nem énekelnek az istentiszteleten. Ez Erősdön kiegészül azzal a hagyománnyal is, hogy a hathetes gyászünnep leteltével a család kötelezően leveszi a koszorúkat a sírról. Ezek a rítusok és szokások a gyász megélését segítik, s egyben a gyászolók fájdalmára emlékeztetik a közösséget. Emellett

¹¹³ Nagy Géza: Elhunyt szeretteink emlékének ünneplése. In: *Református Szemle*, 53. (1960/4), (233–239) 239.

¹¹⁴ Bullinger Henrik: *i. m.* 161.

nagyon fontos az is, hogy keretben tartják a gyászt, nem engedik, hogy egy adott határt túllépjen a gyászoló.¹¹⁵ Így amint véget ér a gyászidőszak, elmaradnak ezek a gyakorlatok is, és jelezik, hogy lejárt a gyász, ideje visszakapcsolódni a megszokott életvitelbe.

9. A világjárvány okozta változások és a hamvasztás

A Covid-19 vírus okozta világjárvány a legtöbb református gyülekezetre hattással volt, és befolyásolta a temetési szertartást is. Egyedül az árkosi lelkipásztor nyilatkozta azt, hogy nem volt semmiféle változás a járványhelyzet alatt. Erősdön és Mikóújfaluban a halotti tor és a nagyobb összejövetelek maradtak el, mind a mai napig. A többi gyülekezetben viszont nagyobbak voltak a változások.

Szemerján, Lisznyóban, Illyefalván és Étfalvazoltánban össze kellett vonni a liturgiát, mert a temetés teljes egészében a sírnál zajlott. Gyakran megtörtént, hogy mire megérkeztek a hozzátartozók, a koporsót már leengedték a sírba. A vonulás elmaradásával lerövidült a temetés. A járvány ideje alatt Étfalvazoltánban el kellett hagyni a virrasztót és minden egyéb szokást is. Miután lejárt a világjárvány, visszaállt a korábbi rend, viszont Illyefalván, Erősdön és Mikóújfaluban azóta sincsenek halotti torok. Ezek a gyülekezetek átálltak a városi mintára: a temető bejáratánál osztnak útravalót. Szemerján időközönként megtörténik, hogy egy-egy család ragaszkodik ahhoz, hogy csak a sírnál legyen temetési szertartás. Ez azonban nem egy általános gyakorlat, csupán kivétel.

Árkoson, Illyefalván, valamint Étfalvazoltánban még nem fordult elő urnás temetés. A többi négy gyülekezetben azonban volt példa erre. Gyakori eset, hogy olyanokat hamvasztanak el, akik külföldön hunytak el, és akit itthon szándékoznak eltemetni. A lelkipásztorok beszámolóí alapján az urnás temetés semmit nem változtatott a liturgián, csupán az elhantolás lett sokkal rövidebb. Az erődsi gyülekezet lelkipásztora azt jegyezte meg, hogy a gyülekezetnek nagyon furcsa volt ez a fajta temetés, és ez befolyásolta a hangulatot.

A hamvasztás valóban befolyásolhatja a temetés hangulatát. Bodó Sára jegyzi meg a Józsefet gyászoló Jákób gyásza kapcsán, hogy a holttest hiánya gátolja a gyász megélését, mert a látvány szükséges ahhoz, hogy az ember valóban fel tudja fogni a halál tényét.¹¹⁶ Természetesen az urnás temetésen is van valamiféleképpen holttest, de bizonyosan nem ugyanúgy, mint egy hagyományos temetésen. Ez pedig megnehezítheti a búcsúvételt.

¹¹⁵ Bodó Sára: *i. m.* 40.

¹¹⁶ Uo. 35.

Egyébként református szempontból nem helytelen a halott elhamvasztása. A *Református Szemle* 1932-ben közölte Ravasz László egyik nyilatkozatát erről a kérdésről:

„Képtelenség, hogy a halotthamvasztás ellentmondjon a feltámadás hitének, mert hiszen milyen isteni mindenhatóság volna az, amelyet meg lehetne akadályozni egy épülettel és halottégetéssel. [...] ha a halotthamvasztás szokása jónak bizonyul, akkor nincs szükség a régi temetési szokás megőrzésére, de az egyház álláspontjának ez a pontja azt is jelenti: nem szükséges, hogy az egyház legyen a halotthamvasztás propagálója.”¹¹⁷

Mindezt azért is fontos megjegyezni, mert az általános vélekedés az, hogy az ortodoxok azért tiltják a hamvasztást, mert úgy tartják, hogy akkor lehetetlen né válik a feltámadás. Ez azonban nem igaz. Az ortodoxok a test lebecsülését látják benne, ami így nem felel meg a keresztyén szemléletnek, amely szerint a feltámadásban az ember teljességének a helyreállítása következik be.¹¹⁸ A hamvak szétszórásának gyakorlatában, ami manapság egyre divatosabb világszerte, nihilista és panteista szemléletet látnak, ami nem egyeztethető össze a keresztyén hitel.¹¹⁹ Így álláspontjuk inkább elhatárolódás, elzárkózás a többi szemléletmódtól és védekezés az olyan vallási gyakorlatokkal szemben, amelyek nem felelnek meg a keresztyén hitnek.

Idővel bizonyára Erdélyben is népszerűbbé válik az urnás temetés. Figyelemmel kell kísérni, hogy az emberek miként gondolkodnak erről a gyakorlatról, nehogy a keresztyén hittel össze nem férő vallási eszmék férkőzzenek be gyülekezeteinkbe. A gond tulajdonképpen ugyanaz, mint Pál apostol idején Korinthusban (1Kor 10,23–33).

¹¹⁷ A halotthamvasztás kérdése. [*Hírek rovat.* Debrecenben krematóriumot állítottak fel.] In: *Református Szemle*, 25. (1932/12), 191. Péntek Árpád ezt írja a halotthamvasztásról: „Az őskeresztyének a földbe való eltemetéssel tettek vallást a pogányok halottégetésével szemben. Ezt kapták fel a múlt [értsd 19.] század végi szabadgondolkodók, akik így fejezték ki az egyházi felfogástól való különállásukat. Ezek a gondolatok ma már nem élnek a gyülekezetben, annak köztudatában; ma már megbarátkoztak ezzel a gondolattal, és nem látnak benne semmi egyházellenességet. A temetés egyik formája lett.” Péntek Árpád: *A temetés szolgálata*, 10. Az istentiszteleti rendtartás csupán ennyit jegyez meg a temetési istentisztelet liturgiájának végén: „Hamvasztásos temetésen az istentisztelet ugyanezzel a liturgiával történik”. *A Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása*, 114.

¹¹⁸ Pestroiu, David: *Spre viața veșnică... Rânduiești ortodoxe pentru înmormântare și parastase*. Editura Cuvântul Vieții a Mitropoliei Munteniei și Dobrogei, București 2013, 13.

¹¹⁹ Uo.

10. Az énekek

A szent társalgásban fontos az éneklés az Isten hívására adott válasz során.¹²⁰ Liturgiánk elengedhetetlen része a zene, az énekszóban adott válasz Isten megszólítására. Nincs ez másképpen a temetési istentisztelet során sem. Az első keresztyének zsoltárokat és hálaadó énekeket énekeltek a temetések alkalmával.¹²¹ Mint már említettük, a halál napjára mint mennyei születésnapra tekintettek. Mára a hálaadó énekek mintha kikopni kezdenének református gyülekezeteink temetési énekeinek repertoárjából, viszont bőven vannak hitvalló énekeink, amelyek a temetések alkalmával erőteljesebben zengenek, mint bárhol máshol. A fontos az, hogy zengjenek ezek az énekek az emberek ajkáról. Míg az Amerikai Egyesült Államokban mindenféle zenét lejátszanak a temetések alkalmával, addig nálunk az ének, a zene a gyülekezet hitvallásának és Isten dicsőítésének eszköze. A világnak látnia és hallania kell, hogy a keresztyének miként gondolkodnak a halálról és a feltámadásról.

„Az egyháznak úgy kell tartania temetési istentiszteletét, hogy az semmi egyéb ne akarjon lenni, mint az egyházban láthatóvá vált Jézus Krisztus közössége a jelenlétével, az élet megjelenése a halál közepette. Erre ad alkalmat a temetési istentisztelet, annak már előzményétől, a harangozástól elkezdve, egészen az elhantolás alatti éneklésig.”¹²²

Az éneklés fontosságát az mutatja, hogy két gyülekezet, Árkos és Illyefalva kivételével a többi öt gyülekezetben egy megszokott rend érvényesül az énekek tekintetében. A többi gyülekezetben – kivétel Szemerja és Árkos – a tagok, főleg a presbíterek rendszeresen énekelnek.

A temetéseken leggyakorabban elhangzó énekeket tekintve nagyfokú összhang tapasztalható a hét gyülekezetben. Ezek a következők: a 90. zsoltár, a 331-es ének (*Egyedüli reményem*), a 322-es ének hitvalló ének (*Tudom, az én Megváltóm él*), a 420-as ének (*Jobban tiéd, Uram*), a 462-es ének (*Itt van szívem*), a 478-as ének (*Feljebb emeljétek, feljebb*) és a 483-as örömet és hálát kifejező ének is (*Fönn a csillagok felett*). Ezek közül öt gyülekezetben éneklük még rendszeresen a 331-es éneket. A felsoroltakon kívül kívül a 484-es (*Fenn a mennyben*) és a 479-es ének is (*Fogjad kezem*) gyakori. Az erődsdi gyülekezetnek van éneke a ravataltól a sírig tartó útra is, ez a 327-es, *Seregeknék szent Istene* kezdetű ének, amely könyörgés Krisztushoz.

¹²⁰ Kádár Ferenc: *i. m.* 14–15.

¹²¹ Pásztor János: *i. m.* 212.

¹²² Kozma Tibor: *i. m.* 275.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy Lisznyóban, annak ellenére, hogy minden más istentiszteleti alkalommal az új *Magyar Református Énekeskönyv*¹²³ szerint énekelnek, a temetéseken kizárólag a régit használják. Az étfalvazoltáni gyülekezetben is használnak énekeket a régi énekeskönyvből, például a 210-es, *Tovább már nem kísérbetünk* kezdetű éneket.

Érdemes röviden szemügyre venni néhány éneket, amelyeknek meghatározott helyük van a liturgiában. A szertartás elején leggyakrabban a 331-es, illetve a 322-es ének szerepel, többnyire akkor, amikor a gyászoló közösség még a ravatal előtt van. Majd a temetés vége fele közeledve vagy egészen a végén a 420-as ének szokott megjelenni a leggyakrabban. A 331-es, *Egyedüli reményem* kezdetű ének segítségkérő fohász Istenhez a nehéz időkben. A mulandóságára, kiszolgáltatottságára és árvaságára rácszmélő ember csak Istenbe kapaszkodhat mint egyedüli reménységébe. Ez az ének a megfelelő helyre kerül a temetési szertartás legelején. Ha a liturgiára folyamatként tekintünk, ebből logikusan következik a 322-es, *Tudom, az én Megváltóm él* kezdetű ének. Az igehirdetés elhangzása után következik a bizonyásgtétel, a hitvallás, a Jézus és a magam feltámadásába vetett győzedelmes hit kifejezése. Majd végül a sír mellett és a temetés végéhez közeledve vagy annak végeztével magától értetődő választás a 420-as, *Jobban tiéd, Uram* kezdetű ének, ugyanis ebben nemcsak a szenvedés és a fájdalom jut kifejezésre, hanem visszatérő hitvallásként az Isten utáni vágyakozás és a belé vetett bizodalom is: *Jobban tiéd, Uram*.

A felsorolt énekek és azok értelemszerű sorrendje a liturgia összefüggésében egy folyamatot tükröznek: végigvezetik a gyászolót a magányos szenvedéstől az Istennel való találkozásig és megvigasztalódásig. Isten jelenlétében pedig képes lesz elhordozni és feldolgozni a gyászát.

Ebben a vonatkozásban fontosnak tartottam a gyülekezeti terepmunkát, mert így valós képet nyerhettem arról, hogy mekkora és milyen minőségű gyülekezeteink öröksége az egyházi énekek terén. Vannak, akik nem tartják jó dolognak, hogy több gyülekezetben még nem álltak át teljes mértékben az új énekeskönyvre. Némelyik gyülekezet azért nem hagyja el a korábbi énekeskönyv bizonyos énekeit, mert azok szövege és dallama mélyen belegyökerezett elméjükbe, és leginkább ezek által tudják megélni Istennel való személyes közösségüket, hitüket, bizodalukat és reménységüket. Az pedig, hogy bizonyos énekeknek megvan az állandó helye a liturgiában, otthonosságot biztosít a liturgiát követő gyülekezeti tagok számára, ugyanakkor egyéni színfoltjává lesz az ugyanazon liturgia szerint istentiszteletet tartó helyi közösségnek.

¹²³ *Magyar Református Énekeskönyv*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2008.

Következtetés

Liturgikai szempontból a temetés istentiszteletnek minősül. Oka, célja és tartalma van. Mindezt kifejezésre juttatja a liturgiája, valamint a temetési szertartást övező szokások és gyakorlatok is. Viszont a temetési szokások nem közömbösök. Ezeket szintén liturgikai, teológiai vizsgálódás tárgyává kell tenni.

A történelmi áttekintés rámutatott az egyház állandó útkeresésére a temetéssel kapcsolatban. Ebben a folyamatban fontos a Szentírásra való támaszkodás: gyakorlatainkat mindig az ige mércéje alapján kell megítélnünk.

Mivel bibliai alapon is igazolható az a tétel, hogy a templomi istentisztelet nem szakítható el az élet istentiszteletétől, arra a következtetésre jutottam, hogy a paraliturgikus elemek is lehetnek a liturgia szerves részei. A lelkész viszont felelősséggel tartozik e szokások tekintetében, s ha némelyek teológiailag nem helyesek, a gyülekezettel karöltve kell munkálkodnia azon, hogy Isten akarata szerinti gyakorlatokat alakítson ki. Ennek az Isten igéje alapján gyakorolt önkritika az egyetlen helyes módja.

Észrevételem szerint a temetés és a paraliturgikus elemek, illetve szokások legfontosabb jellemvonása a szeretetszolgálat. A temetés körüli hagyományoknak köszönhetően több lehetőség is nyílik erre a szolgálatra. E szokások és gyakorlatok közül több is hozzájárul az élet istentiszteletéhez. Minél jobban egybeesik a kultikus cselekményekben végbemenő istentisztelet az élet istentiszteletével, annál inkább beszélhetünk istentiszteletről.

A közösség aktív szerepvállalása nagy támogatást jelent a gyászolók számára mind anyagiakban, mind lelkiekben. A gyülekezet azáltal, hogy szorosan a gyászolók mellé áll, erősíti őket a hitben, magatartásával pedig a hitéről is bizonyítást tesz.

A temetést követő időszakban a szokások segítenek a gyász megélésében, s egyszersmind határt is szabnak a gyásznak. Ezek a gyakorlatok abban is segítik a közösségeket, hogy a halálhoz helyesen viszonyuljanak, vagyis ne kezeljék azt tabuként.

Felhasznált irodalom

- A Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása.* Összeállította a Magyar Református Egyház Tanácskozó Zsinatának Liturgiai Bizottsága D. Dr. Csiha Kálmán püspök elnöke alatt. Budapest 1997. Magyar Református Egyház Tanácskozó Zsinata, Kolozsvár 2019.
- Adorjáni Zoltán: Jézus temetése. János 19,38–42. In: *Református Szemle*, 87. (1994/3), 183–189.
- Bodó Sára: *Gyászidőben. A gyászolók lelkigondozásának lehetőségei.* Kálvin Kiadó, Budapest 2016.

- Borbáth Dániel: *Református gyakorlati theologia II. Az istentisztelet elmélete*. [Kézirat.] Egyetemi Fokú Protestáns Theológiai Intézet, Kolozsvár Református Tagozat, Kolozsvár 1959.
- Bullinger Henrik: *A második helvét hitvallás*. Ford. Buzogány Dezső. Kálvin Kiadó, Budapest 2017.
- Czeglédy Sándor: *Liturgika*. [Kézirat.] A Debreceni Református Teológiai Akadémia jegyzetkészítő irodája, Debrecen 1978.
- Gönczy Lajos: A búcsúztató. In: *Református Szemle*, 53. (1960/4), 279–288.
- Hafenschner Károly: *Liturgika*. Luther Kiadó, Budapest 2010.
- Kádár Ferenc: *Liturgika*. Hernád Kiadó, Sárospatak 2013.
- Kozma Tibor: A temetési istentisztelet gyülekezeti jellege. In: *Református Szemle*, 53. (1960/4), 274–278.
- Kozma Zsolt: *Liturgika*. Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Református Fakultása, Kolozsvár 2000.
- Lőrincz József Tibor: A temetési szolgálat kérdései. In: *Református Szemle*, 90. (1997/3), 225–230.
- Nagy Géza: Elhunyt szeretteink emlékének ünneplése. In: *Református Szemle*, 53. (1960/4), 233–239.
- Nagy Lajos: Útkeresés a temetési szolgálatban. In: *Református Szemle*, 64. (1971/5–6), 458–461.
- Mezey Tibor: Istentiszteleti rend és szokások. In: *Református Szemle*, 70. (1977/5–6), 477–479.
- Némethy Sándor: Az Ige theológiája alapján álló temetési igehirdetés. In: *Református Szemle*, 53. (1960/4), 268–273.
- Pásztor János: *Liturgika*. Selye János Egyetem Református Teológiai Kara, Komárom 2005.
- Péntek Árpád: A temetési igehirdetés elvi szempontjai. In: *Református Szemle*, 65. (1972/1–2), 78–85.
- Péntek Árpád: *A temetés szolgálat. Homiletikai szemináriumi előadás számára készült vázlat*. [Kézirat.] Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1980.
- Péntek Árpád: Temetési igehirdetésünk tartalma. In: *Református Szemle*, LI. (1959/8), 228–235.
- Pestroi, David: *Spre viața veșnică... Rânduiești ortodoxe pentru înmormântare și parastase*. Editura Cuvântul Vieții a Mitropoliei Munteniei și Dobrogei, București 2013, 13.
- Magyar Református Énekeskönyv*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2008.
- A halotthamvasztás kérdése. [Hírek rovat. Debrecenben krematóriumot állítottak fel.] In: *Református Szemle*, 25. (1932/12), 191.
- Sörös Béla: *A magyar liturgia története*. Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, Budapest 1904.

Rice, Howard L. – Huffstutler, James C.: *Reformed Worship*. Geneva Press, Louisville, Kentucky 2001.

Tőkés István: *A Második Helvét Hitvallás magyarázata Bullinger Henrik saját műveiből vett idézetek alapján, az ő tiszteletére, születésének ötszázadik évfordulója alkalmából – Commmentarium in Confessionem Helveticam Posterioem, Interpretatio prtyita ex opribus Henrici Bullingeri in eius honorem anna quingentesimo a primo natali die sui – Commentary of the Second Helvetic Confession. By Quotations From Henrich Bullinger's Own Works, in His Honour, on the 500th Anniversary of His Birth*. Angol fordítások: Pásztori-Kupán István, Hankó-Nagy Alpár, Boga Olga, Kovács Réka. Második, javított kiadás. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 2006.

Tőkés István: Nyitott koporsó? In: *Református Szemle*, 69. (1976/1), 58.

* * *

This study examines the funeral customs within the Reformed Deanery of Sepsí through empirical research conducted across seven congregations. Data collection involved structured interviews with pastors using a standardized questionnaire, supplemented by insights from congregation members who provided additional contextual information. The research addresses several theoretical dimensions of Reformed funeral practices, including the liturgical nature of funeral services, the historical evolution of ceremonial elements, and the service-oriented characteristics of these rituals. A key focus was the identification and analysis of paraliturgical elements, with particular attention to their theological significance and practical application within congregational life. The study investigates the relationship between paraliturgical elements, pastoral care, community formation, and the cultivation of theologically appropriate attitudes toward death and mortality. Additionally, the research examines the role of preaching in establishing and maintaining funeral practices that align with Reformed theological principles and divine will.

Keywords: liturgy, funeral customs, worship service, paraliturgical elements, ministry of love, life as worship.